

УСНІ ОПОВІДАННЯ Т. ШЕВЧЕНКА, ЗАПИСАНІ СУЧАСНИКАМИ

У статті значно розширено репертуар усних оповідань, записаних від Тараса Шевченка його сучасниками. Вони класифікуються за ознаками літературності та ступенем близькості до реальних усних наративів поета. Використовується літературознавчий, фольклористичний та стилістичний аналіз.

Ключові слова: *Т. Шевченко, усні оповідання, літературність, усність.*

В статье значительно расширяется репертуар устных рассказов, записанных от Тараса Шевченко его современниками. Они классифицируются по признакам литературности и степени близости к реальным устным нарративам поэта. Используется литературоведческий, фольклористический и стилистический анализ.

Ключевые слова: *Т. Шевченко, устные рассказы, литературность, устность.*

In the article considerably widens the repertoire of the verbal stories taken from Taras Shevchenko by his contemporaries. These stories are classified based on their hallmarks of literariness and how they are close to the real verbal narratives of the poet. There are used literary, folkloristic and stylistic analyses in the article.

Key words: *T. Shevchenko, verbal stories, literariness, verbalness.*

Під цією назвою приховується доволі різноманітний за походженням та культурним статусом масив текстів, який не може вважатися достатньо вивченим.

Першим кроком в історико-літературному і фольклористичному осмисленні цього матеріалу можна вважати публікацію – з приміткою "(слышал от Т. Г. Шевченка)" тексту "Запорожці приїдуть, було, з Січі

в Київ...", П. Кулішем 1847 р. [13, 42–43]. Другим кроком на цьому шляху стало передрукування його 1964 р. в десяти томному академічному виданні в розділі "Записи народної творчості" [16, 259–260]. Потім, 1972 року, Ю. Івакін розглянув цей текст у сукупності "інших "аналогічних випадків у творчості Шевченка"", а саме фіксації Шевченкових фрагментів "про пана Горкушу" в листі П. Куліша до П. Плетньова від 29 грудня 1846 р., "запису Г. Честаховського спогадів Шевченка, вірша "Вип'єш чарку" ("Вночі")" [8, 126]. Дослідника цікавила в першу чергу "проблема аутентичності", співвідношення Шевченкового тексту і привнесеного записувачами, саме тому в "нотатці" "Усні оповідання Шевченка" він згадує й вірш "Вип'єш чарку". Ю. Івакін приходить до висновку, що всі ці тексти "треба друкувати у зібраннях творів Шевченка, але не в основному тексті <...>, в розділі "Dubia"" [8, 127], тобто розв'язує текстологічне, едиційне питання.

Використавши спостереження Ю. Івакіна над записом П. Куліша в статті до "Шевченківської енциклопедії", Ф. Скляр не згадав про запис Г. Честахівського, проте ввів до кола "усних оповідань" поета "притчу про зерна і шукання серед них "царя"" [12, 295–296]. Цей варіативний переказ із акціональним компонентом все ж таки розповідає про дії Т. Шевченка ззовні, жодного натяку на якесь поетове оповідання там немає. Натомість укладачі останнього академічного видання надрукували лише ті три прозові тексти, що про них писав Ю. Івакін [15, 329–334], але не в розділі "Dubia", як він радив, і чомуś наприкінці корпусу повістей.

Фактично ж до корпусу усних оповідань Т. Шевченка, записаних сучасниками, окрім уже згаданих, слід включити ще (а) другий запис Г. Честахівського "Це було якраз на великодніх святках" [7, 23]; (б) уривок з розповіді поета В. Забілі, записаний М. Білозерським під заголовком "Шевченко в Варшаві" [2, 68–69]; фіксації оповідей Т. Шевченка, надруковані російською та українською мовами М. Чалим, а саме: (в) "Зашла речь об охоте" [6, 149], (г) "Ш-ко рассказал" [6, 149] та (д) "На Арале есть плавающие острова" [6, 148].

Ці тексти можуть бути класифіковані з кількох жанрологічних позицій. Цілком природним здається розташування їх на певній шкалі зменшення літературно-творчої складової. Безперечно, найближчими до літературної творчості Т. Шевченка виглядають його імпровізації "про пана Горкушу", почуті П. Кулішем та записані ним на другий день (першу їх публікацію здійснив О. Дорошкевич [5, 371–372]). Ю. Івакін вказує на антипанський пафос фрагментів та використання гоголівської традиції ("Інтонія автора "Мертвих душ" у наведеному уривку цілком очевидна"), а також на цікавість їх "і з точки зору генези Шевченкової російської прози". Зокрема, він звертає увагу на "те ж введення українських слів у російський мовний контекст для створення

відповідного національного колориту" [8, 125–126]. Хоч стосовно якраз "інтонації автора "Мертвих душ"" можна було б і посперечатися, наявна сюжетна ремінісценція поеми М. Гоголя; це безглузді підтвердження поміщиком сказаного за допомогою виклику його кріпаків.

О. Дорошкевич, перший публікатор фрагментів, зазначав: "Щодо поміщика Горкуші, то це, очевидно, псевдонім: такого серед переяславського панства не було" [5, 374]. К. Секарева в коментарі робить висновок: "Хто був прототипом пана Горкуші – невідомо" [15, 581]. Насправді ж, мабуть, це узагальнений, літературний персонаж, до того ж із неவிпадково підібраним прізвиськом: героя, здатного злякати навіть вигаптуваного "зверя-барса" і мехів у "пушной лавке", названо так само, як і славнозвісного розбійника Гаркушу.

Другою за ступенем літературності є оповідь, надрукована М. Чалим частково в російському переповіданні від 3-ої особи, частково словами поета: "На Арале есть плавающее острова, образовавшиеся от гниения морской растительности. Плавающая однажды на небольшом ялике с пятью матросами между высоким тростником, они пристали к одному из таких островов. Вышедши из ялика, чтобы побродить по свободе, Шевченко спрятался в траве, лег до горы черевом и предался поэтическому созерцанию неба. Не заметив сперва его отсутствия, матросы отчалили. Потом, оглядевшись, вернулись к острову и начали кричать и звать проказника: "а я собі лежу та мовчу. Бо була думка, бачите, у мене така, щоб зовсім там зостаться, та бісові матроси знайшли таки мене у траві"". М. Шагінян дотепно здогадалася про семантичне джерело цієї поетової вигадки: це "отголосок названия острова Барса-Кельмес – "дойдешь – не вернешься" по-киргизски" [14, 182]. Думку про вигаданість цієї оповіді підтримує й М. Назаренко [11, 297]. Справді, в докладних щоденних записах О. Бутакова про Аральську експедицію цього епізоду немає й бути не могло. Т. Шевченко пригадує не реальну подію, а свою мрію або намір ("думку"). Утопічна мрія про звільнення із заслання, можливо, забарвлювалася і згадкою про долю Робінзона Круза з роману Д. Дефо.

Коли ж подивитися, яка із зазначених оповідей найближча до традиційного фольклору, то увагу привертає, насамперед, відомий текст "Запорожці приїдуть, було, з Січі в Київ...". Він складається, власне, із двох фрагментів – про поведінку запорожців на київському базарі та про ритуал постриження старих запорожців у Межигірському монастирі. Питання про фольклорність походження обох поки що не отримало наукової розробки. Перший фрагмент, здається, ближчий до фольклорної традиції та певніше може бути названий аналогом історичному переказу – хоч би тому, що розповідає про презирливе ставлення запорожців до киян, тоді як Т. Шевченко, як відомо, тоді запорожців ідеалізував. Коли й існував ритуал, описа-

ний у другому фрагменті, то поет його, мабуть, прикрасив, а коли не сам оповідач це зробив, то П. Куліш, що визнав: "Я позволив себе исправлять некоторые фразы только в тех преданиях, которые доставлены мне моими приятелями, но и об этом жалею..." [15, 580].

Всі інші із зазначених вище текстів є більш-менш викривленими версіями справжніх усних споминів поета. Зафіксовані сучасниками, вони мають більшу достовірність, коли записані саме тими людьми, що безпосередньо чули Т. Шевченка і коли між вислуханням усного тексту і записом проходило менше часу. Невідомо, коли зробив свої записи про петербурські забави учнів К. Брюллова і про те, як Т. Шевченко обідав у селянина в Яготині "на великодніх святках", Г. Честахівський: публікатор першої каже тільки, що "запись нашлась в бумагах умершего" [10, 139], але вони ближчі до живої мови поета, ніж вкладений до його вуст солоденький монолог у споминах того ж мемуариста (ініціали Честахівського в публікації помилково поміняно місцями) про те, як він знайшов для Т. Шевченка в Петербурзі натурщицю – вродливу українську дівчину Одарку [9, 143–144].

Перший із записів Г. Честахівського ("Колись-то було ми з покойним Штернбергом"), хоч із першого погляду й справляє враження "потому свідомості", насправді доволі чітко структурований. Він має своєрідне обрамлення: розчулено-сентиментальні спомини про доброго приятеля В. Штернберга та сумісне братське з ним життя й навчання. На початку, коли йдеться про Петербург влітку ("Дуже добре тоді жилося!"), вони більш розлогі, з яскравими деталями (про малювання лопухів на Смоленському кладовищі, про каву в німкені з дочкою), а наприкінці – це одне лише речення про сумну зимову пору: "А зимою частенько траплялось сидіти без копійки в холодних майстернях: ні в його, ні в мене нема ані півшеляга в кишені...". Між цими елементами обрамлення – основний зміст споминів, що має двочастинну побудову. Перша, коротша частина – це згадка в загальній формі про дружнє товаришування з іншими молодими художниками ("товариство – маляри"), до якого прилучався й метр К. Брюллов, а друга – центральний наратив про подорож метра з трьома найближчими учнями ("Брюллов, я, Штернберг і Михайлов") "на вольні острова", що з одноденної прогулянки перетворилася на триденне "ярмаркування" всього гурту молодих петербурзьких художників, які дізналися про інтелектуальний бенкет Т. Шевченка та його друзів "на вольнім розволі з Брюлловим" та приєдналися до нього. Звертає на себе увагу, що уявлення про "вільне розволля" знов-таки, як і в споміні про спробу залишитися наодинці на невідомому острові в Аральському морі, пов'язане з концептом острова. Цього разу це безлюдний острів, де приятелі не відчують над собою юрисдикції миколаївського Петербурга. Коли тема Робінзона і бринить (в повісті "Художник" роман Д. Дефо

згадується), то як здійснення мрій давнього відлюдника: на голий острів раптом висаджуються друзі – "двоє з клумками, а третій з сапетиком в руках", потім інші, ті "привезли з собою кашовара з усякою знадобюю і самоварами, і чого там не було...".

За жанром цей текст, в якому літературної вигадки немає (хіба що, може, є психологічно зрозумілі перебільшення), можна розглядати як запис усного уривка з ненаписаних мемуарів Т. Шевченка, певну паралель до автобіографічних пасажів повісті "Художник". Проте стосунки цього тексту з текстом "Художника" доволі складні. Так, і в повісті йдеться про замальовки лопухів на Смоленському кладовищі, але її автобіографічний персонаж робить це разом не з В. Штернбергом, а з Йохимом. У повісті так само панегірична характеристика Штернберга переходить у "розклад" спільних їх з автобіографічним персонажем щоденних занять, тільки перелік цей дещо інший, ніж у записаному Г. Честахівським тексті. Як на нашу думку, ці відміни свідчать на користь достовірності запису: Т. Шевченко з різницею в 4–5 років пригадавав події молодих років, а в повісті ще й художньо їх трансформував.

Коментуючи запис, В. Бородін і М. Павлюк вказують, що "мові її автора притаманні особливості, що їх має мова поета" [3, 479]. Натомість К. Секарева відзначає "не властиві Шевченкові слова та вислови в тексті запису" [15, 582]. Але ж треба мати на увазі, що український лексикон Т. Шевченка відтворено на основі його поетичних творів, де побутова лексика відбивалася оказіонально, в "Художнику" ж він не ставив перед собою стилістичного завдання імітувати просторіччя української артистичної молоді, яка вчилася й жила в Петербурзі. Так само і фразеологізм "мурувать Спаса та гострі верхи виводити", що слідом за видавцем першодруку викликав здивування у К. Секаревої, теж, мабуть, належить до того просторіччя або художницького жаргону. Можливі значення: як у фразеологізма "виводити надхмарні замки", або як позначення нудного академічного малювання гіпсових моделей, серед яких були й конуси. Що ж до стилістичного внеску Г. Честахівського, то його можна бачити в таких надмірностях, як: "І туман, хмари-думи, як та павутина, спадуть з мозку".

Другий запис Г. Честахівського – "Це було якраз на великодніх святках" – простіший за структурою, а на існування Шевченкового усного прототипу вказує таке змалювання гостинного та побожного кріпака: "Я оглянувся і бачу: стоїть з пляшечкою, й налило чарочку горілки, й частує мене. Та, видно, таке щире та добряче. І само вже, видно, під чарочкою".

Записи усних нарацій Т. Шевченка, зафіксовані М. Чалим, створено українською та російською мовами у різних співвідношеннях.

Українська мова переважає в оповіді "Шевченко рассказал". Йдеться про подорож Україною в 40-і роки: "Був я в гостях у пристава. Під Великдень пошли ми з ним на "Діяніє". Постоявши трошки, щоб часом не заснуть под однообразное пение дьячка в ожидании батюшки, я вийшов і приліг собі під орешиною над ровчаком, который весной порядочно наполнялся водой. Через ручей була перекинута кладка. <...> От дивлюсь, аж іде і сам панотець у своїй праздничной рясе і тільки що дійшов до середини кладки, а я:

– Тю!

А він шубовть у воду, а я – драла. Увійшов у церков, став собі межі людей, анічичирк".

В іншому своєму такому ж яскравому записі М. Чалий вже майже поспіль русифікує текст. Тут поет бере участь у розмові про мисливство: "Я раз тоже охотился, – сказал Тарас Григорьевич. – Пригласили меня раз полтавские паны на охоту". Мисливці почали травити зайця, а поет залишився "в тарантасе при багаже. Ждал я их, ждал – скука. Вот я, от нечего делать, и стал пробовать всё, что было привезено из дому: разные водки, наливки, смачные закуски – ничего не оставлено мною без внимания. Вернулись с победными трофеями мои герои и нашли меня спящим сном невинности. Кинулись до короба с провизией, а там уже и без них похазяйнував гуляющий чоловік".

Йдеться про далекі відблиски тих "рассказов поэта, с виду серьезного", що про них В. Демич, зі слів свого дядька, писав: вони "отличались таким живым юмором, что слушатели, старые и молодые, животы рвали со смеху", а сам Шевченко, бывало, "бровью не моргне"" [4, 430]. Як жартівник поет брав на себе роль трікстера і, наслідуючи один із прийомів народного сміху, "самоосміяння", змішив слухачів собою [див: 1, 17].

Вже помітніше віддалений від живої Шевченкової оповіді поданий російською мовою та ще й у переповіданні від 3-ої особи запис М. Білозерського. Сам записувач не чув безпосередньо оповіді поета, що пролунала кількома десятиріччями раніше, та й почув її відтворення років із 10 тому, а про себе каже: "Я очень жалею, что тогда (1850 року приблизно. – С. Р.) не записывал рассказов о Шевченке; да и до последнего времени я ничего не записывал о нем" [2, 66]. Ось цей запис: "Шевченко в сороковых годах рассказывал В. Забілі, что "когда его как крепостного дворового вели зимой по этапу из Варшавы в Петербург, то у него порвался один сапог – так, что отстала подошва, и Шевченко, чтоб не отморозить ноги, вынужден был переменять сапоги, надевая на время целый сапог на мерзнувшую в драном сапоге ногу; эти остановки надоели этапным солдатам, и один из них ударил Шевченка по шее".

Маємо справу, таким чином, із цікавим феноменом усної діяльності Т. Шевченка, складно пов'язаним із його літературною творчістю.

1. Див.: *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990. 2. *Белозерский Н. М.* Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861) // Киевская старина. – 1882. – № 10. 3. *Воспоминания* о Тарасе Шевченко / Сост. и прим. В. С. Бородина, Н. Н. Павлюка. – К., 1988. 4. *Демич В. Ф.* Тарас Григорьевич Шевченко. К его биографии // Русская старина. – 1891. – Май. 5. *Дорошкевич О.* Шевченко в приватному листуванні // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 7–8. 6. *Жизнь и произведения Тараса Шевченка* (Свод материалов для его биографии) / Сост. М. К. Чалый. – К., 1882. 7. *Жур П.* Дума про вогонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К., 1983. 8. *Івакін Ю.* Нотатки шевченкознавця. – К., 1986. 9. *Из воспоминаний Н. Г. Честаховского* о Т. Г. Шевченке // Киевская старина. – 1895. – Кн. 2. 10. *Из воспоминаний Т. Г. Шевченка* (запись Н. Г. Честаховского) // Киевская старина. – 1895. – Кн. 2. 11. *Назаренко М.* Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). – К., 2006. 12. *Скляр Ф. Ф.* Усні оповідання Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник. – К., 1977. – Т. 2. 13. *Украинские народные предания* / Собрал П. Кулиш. – М., 1847. – Кн. 1. 14. *Шагинян М.* Шевченко. – М., 1941. 15. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 4. – К., 2003. 16. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 10 т. – К., 1964. – Т. 6.

